

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1

Ιστορικές συνθήκες διαπλοκής και διαχωρισμού πολιτιστικής και θρησκευτικής ταυτότητας κατά τη διαμόρφωση και μετασχηματισμό των εθνικών συνειδήσεων

1.1. Η κατανόηση της κοινωνικής λειτουργίας και της εξέλιξης των παραστάσεων του ιερού

Όπως όλες οι συμβολικού τύπου λειτουργίες, το συναίσθημα του ιερού και η πίστη στο θείο εμφανίζεται στην ιστορία της ανθρωπότητας παράλληλα με τον έναρθρο λόγο και την ανάπτυξη της τεχνικής. Με τις δυνατότητες δηλαδή και τις πρακτικές οργάνωσης της κοινωνικής ζωής και της πιο ειδικά ανθρώπινης συμπεριφοράς επί της φύσης, την εργασία —με ό,τι αυτό συμπεριλαμβάνει στο πεδίο της ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων (κατανομή εργασίας, κοινωνική ιεράρχηση κ.τ.λ.). Υπό τις διάφορες μορφές του, το μυθικό και το θείο αντανακλούν έτσι αφενός τις αντιλήψεις της συνέχειας της κοινωνικής οργάνωσης του χρόνου (σε σχέση με τη γέννηση, την αναπαραγωγή, και τον θάνατο των ατόμων), αφετέρου τις μορφές οργάνωσης των ιεραρχικών κοινωνικών σχέσεων (εικόνες της σχέσης του ατόμου με τους άλλους και την εξουσία). Αποτελεί δηλαδή μια ιδιαίτερα σύνθετη παράσταση των οργανωμένων στον χώρο και τον χρόνο κοινωνικών σχέσεων, η οποία συμβαδίζει με την πρόοδο των γνώ-

σεων και παρέχει συχνά τα μοντέλα ερμηνείας του κόσμου που ιστορικά χαρακτηρίζουν την κάθε εποχή και την κάθε επιμέρους κοινωνία. Αποτελώντας τον συμβολικό καμβά επί του οποίου διαπλέκεται ο κοινωνικός ιστός, η πίστη στο θείο και η γνώση εξελίσσονται, συγκρούονται και αλληλοδιαμορφώνονται σε όλο το μήκος της ανθρώπινης ιστορίας. Μ' ένα λόγο, είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες μεταξύ τους τόσο στη διαμόρφωση των «εικόνων του κόσμου», όσο και στη διαμόρφωση της ιστορικότητας του κοινωνικού ιστού, των συμβολικών δηλαδή παραστάσεων με τις οποίες η κοινή ανθρώπινη δράση οργανώνεται στο παρελθόν (μνήμη), στο παρόν (ενεργός παρουσία) και στο μέλλον (πρόθεση). Κάθε μεταβολή των γνώσεων (επιστήμη), όπως και των κοινωνικών σχέσεων, αντανακλά και αντανακλάται έτσι από τις αντίστοιχες συμβολικές παραστάσεις στο πεδίο του θρησκευτικού συναισθήματος, το οποίο θα λέγαμε ότι καθρεφτίζει τις βαθύτερες, υπαρξιακού τύπου απορίες, που παραμένουν αναπάντητες ή ακόμα ενισχύονται από την ίδια την πρόοδο της επιστημονικής σκέψης, στα πλαίσια των, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, γνωστών, κοινωνικά ιεραρχημένων ανθρωπίνων κοινωνιών.

Η ιστορική έρευνα έχει προ πολλού λοιπόν καταδείξει τη σχέση του μυθικού και του θείου αφενός με την κοινωνική οργάνωση, αφετέρου με την ανάπτυξη της επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης. Οι σχέσεις αυτές είναι ιδιαίτερα εμφανείς στην ίδια την ελληνική αρχαιότητα, απ' όπου κατάγεται ιστορικά και ο γραπτός (άρα μεταβιβαζόμενος σε ευρεία κλίμακα) φιλοσοφικός λόγος. «Η μεταμόρφωση μιας απόκρυφης γνώσης μυστηριακού χαρακτήρα σε ένα σώμα αληθειών που κοινολογούνται έχει το παράλληλό της σε έναν άλλο τομέα της κοινωνικής ζωής» παρατηρεί ο J.P. Vernant, όσον αφορά τις σχέσεις του θείου με την κοινωνική οργάνωση (1992, σ. 84). «Η πόλη, όταν συγκροτείται, οικειοποιείται τα παλιά ιερατεία που ανήκουν σε ορισμένα γένη και τα υπάγει στην επίσημη λατρεία. Η προστασία της θεότητας θα ισχύει στο εξής για ολόκληρη την κοινότητα. Όποιος λέγει λατρεία της πόλης, εννοεί δημόσια λατρεία... Η πορεία της εξέλιξης της δημοσιοποίησης εκτυλίσσεται σταδιακά και συναντά σε όλα τα πεδία εμπόδια που περιορίζουν τις προόδους της». Από την άλλη, όσον αφορά τις σχέσεις του ιερού και του μυθικού με τη φιλοσοφική αναζήτηση, οι ιστορικοί παρατηρούν ότι «η πρώτη φιλοσοφία βρίσκεται κοντύτερα σε μια μυθική κατασκευή απ' ότι σε μια επιστημονική θεωρία... μεταποιεί σε μια εκκοσμιευμένη μορφή και σε ένα πιο

αφηρημένο λεξιλόγιο την αντίληψη του κόσμου, όπως τον είχε επεξεργαστεί η θρησκεία» (στο ίδιο, σ. 141). Πιο συγκεκριμένα, η φιλοσοφική σκέψη λειτουργεί στη βάση μιας διαδικασίας που στη σημερινή ψυχολογία ονομάζεται «αναλογικός συλλογισμός»: «για τη μυθική σκέψη, η καθημερινή εμπειρία φωτιζόταν και αποκτούσε νόημα σε συσχετισμό με τις παραδειγματικές πράξεις που ετελούντο στην αρχή από τους Θεούς. Ο πόλος της σύγκρισης αντιστρέφεται από τους Ίωνες. Τα πρώτα συμβάντα, οι δυνάμεις που παρήγαγαν τον κόσμο κατανοούνται ως κατ' εικόνα των γεγονότων που παρατηρεί κανείς σήμερα και ανάγονται σε μια ανάλογη εξήγηση. Δεν είναι το αρχικό που καταυγάζει και μεταμορφώνει το καθημερινό, είναι το καθημερινό που κάνει το αρχικό κατανοητό, προσφέροντας πρότυπα για την κατανόηση του πώς σχηματίστηκε και μπήκε σε τάξη ο κόσμος» (στο ίδιο, σ. 140).

Από την πλευρά της ανθρωποκοινωνιολογικής έρευνας είναι άλλωστε γνωστό ότι «η θρησκευτική πρακτική, με όλες τις υλικές, πολιτικές, ιδεολογικές, συγκινησιακές και αισθητικές της διαστάσεις, διευρύνει και αναδεικνύει όλες τις θετικές πλευρές των κοινωνικών σχέσεων και επιτρέπει την εξομάλυνση και τον προσωρινό μετριασμό (χωρίς την ακύρωση), όλων των αντιθέσεων που συμπεριλαμβάνονται στις κοινωνικές σχέσεις. Η θρησκευτική πρακτική αποτελεί λοιπόν μια κοινωνική εργασία πάνω στις αντιθέσεις που δημιουργούνται από τις κοινωνικές, παραγωγικές σχέσεις –εργασία που αποτελεί μια από τις βασικές συνθήκες αναπαραγωγής αυτών των σχέσεων» (M. Godelier, 1974, σ. 199).

Συνεπώς, η εξέλιξη των παραστάσεων του θείου, οι διάφορες αλλαγές, με την ενίσχυση ή, αντίθετα, το αποδυνάμωμα του ιερού συναισθήματος σε μια κοινωνία ή οι μεταβολές της αποδοχής των λατρευτικών πρακτικών αποτελούν ένα αντικείμενο επιστημονικού προβληματισμού και ιστορικής συνείδησης. Τα γεγονότα και οι πολιτικές πρωτοβουλίες που στοχεύουν σε οποιαδήποτε μεταβολή ή μεταρρύθμιση τους δεν είναι ποτέ τυχαία ούτε επιφανειακά ή ασήμαντα. Αντανακλούν σχεδόν πάντα βαθύτερες διεργασίες που συντελούνται στο συνειδησιακό (αλλά και στο υλικό) υπόβαθρο των κοινωνιών. Λόγω αυτού του, συνήθως, μη συνειδητού χαρακτήρα τους, αποτελούν μια ένδειξη με την έννοια του συμπτώματος που εν μέρει «κρύβει» την αιτία των φαινομένων, ενώ ταυ-

1. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα αναλογικό παράδειγμα, η καταρροή ως ορατό σύμπτωμα δεν είναι βέβαια η αιτία μιας γρίπης, αλλά ωστόσο δείχνει την πιθανή ύπαρξη ενός τέτοιου αόρατου ιού.

τόχρονα υποδεικνύει την πιθανή ύπαρξη μιας τέτοιας αιτίας¹. Με μια τέτοια συμπτωματική εκδοχή της ένδειξης, στο πεδίο της πρόσφατης αναταραχής περί της αναγραφής ή όχι του θρησκευματος στις ταυτότητες, πρέπει να γίνει κατανοητή και η μαζική εκδήλωση των εκσυγχρονιστικών προθέσεων από ένα μεγάλο τμήμα «μορφωμένων ανθρώπων» της ελληνικής κοινωνίας. Αυτές οι απόψεις που εκφράστηκαν ιδιαίτερα σε έντυπα όπως η *Ελευθεροτυπία*, χαρακτηρίστηκαν από την έντονη και εμφανέστατη απουσία κάθε απόπειρας σφαιρικής και ιστορικής ανάλυσης του ζητήματος –πράγμα φαινομενικά περίεργο από άτομα των οποίων η κοινωνική λειτουργία, οι θέσεις, οι ρόλοι (και οι ανάλογοι μισθοί) θα απαγόρευαν κατ' αρχάς την προσέγγιση παρόμοιων θεμάτων με τόσο επιφανειακό τρόπο. Όμως, ακριβώς: οι ίδιοι οι διανοούμενοι (η κοινωνική δηλαδή ομάδα που ορίζεται ως παραγωγός και διανομέας της επιστημονικής γνώσης) χαρακτηρίζονται από τον κατακερματισμό, την αποσπασματικότητα και τις προσεγγίσεις της πραγματικότητας με τις αναγωγές της στο «απλό», που χαρακτηρίζουν τα κυρίαρχα παραδείγματα οργάνωσης του σύγχρονου επιστημονικού λόγου στο πεδίο ιδίως των επιστημών, της κοινωνίας και του ανθρώπου. Αποτελούν οι ίδιοι, άθελά τους, συμπτώματα μιας γενικευμένης παραθετικότητας και εικονικότητας του λόγου, απ' όπου, όπως είχε ήδη επισημάνει ο Μουζίλ στο *Ο άνθρωπος χωρίς ιδιότητες*, κυριαρχεί η δημοσιογραφική λογική της εικόνας στο κείμενο και όπου οι προτάσεις συνδέονται μεταξύ τους παραθετικά με τη χρήση του συνδέσμου «και».

Είναι λοιπόν απαραίτητο να επισημανθούν οι σημερινές διατομές που φαίνονται με «γυμνό μάτι», επειδή ακριβώς υποκρύπτονται συστηματικά στους περί αστυνομικών ταυτοτήτων λόγους. Φαινομενικά, οι υποστηρικτές της μη αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες έχουν αναμφισβήτητα δίκιο από την άποψη ενός νομικού εξορθολογισμού στην οργάνωση των σχέσεων Κράτους–Εκκλησίας που αντιστοιχεί με το ζητούμενο του εκσυγχρονισμού της καθημερινής ζωής. Όμως, κάθε ορθολογικότητα στο πεδίο της μελέτης των κοινωνικών σχέσεων, απαιτεί ακριβώς την ιστορική της τεκμηρίωση, τίθεται δηλαδή όχι αξιωματικά, υπό μορφή αναλλοίωτου θρησκευτικού δόγματος, αλλά υπό μορφή υποθέσεων που εκτίθενται στον ιστορικό χρόνο του παρόντος και αφορούν σχέσεις: μεταξύ τοπικής και διεθνούς κοινωνίας, μεταξύ της πρόθεσης εκσυγχρονισμού της καθημερινής ζωής και της μακρόπνοης διαμόρφωσης κοινωνικών στάσεων και συμπεριφορών,

μεταξύ παραστάσεων της ατομικότητας, της «προσωπικότητας» και της κοινωνίας στα σύγχρονα μοντέλα φιλοσοφικής και επιστημονικής σκέψης, μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος στο πεδίο των πολιτικών και οικονομικών συσχετισμών δυνάμεων κ.τ.λ. Χωρίς αυτή την τεκμηρίωση, η γραμμική ιδέα της «προόδου», που ενέχεται αξιωματικά στην εκσυγχρονιστική ορθολογικότητα, ενέχει θέση δόγματος. Αποτελεί, μ' ένα λόγο, το κυρίαρχο συμβολικό στοιχείο μιας νέας θρησκευτικής συνείδησης, της οποίας οι συνιστώσες, οι συλλογικές παραστάσεις, και οι συσχετισμοί δυνάμεων –στο συμβολικό πεδίο των οποίων οι παραστάσεις αυτές αποτελούν τις εκδηλώσεις– οφείλουν να αναλυθούν από τον κριτικό ορθό λόγο. Η πρώτη από αυτές τις συνιστώσες είναι η ίδια η α-ιστορική συνείδηση που μεταφέρεται από τη γραμμική ιδέα της προόδου και που, για πολλούς, ενέχεται αξιωματικά σε κάθε εκσυγχρονισμό.

1.2. Το θρησκευτικό συναίσθημα κατά τη διαμόρφωση και τους μετασχηματισμούς των εθνικών συνειδήσεων και πολιτισμών

Όπως είναι γνωστό (Rutilio, 1997), η κρίση των ρωμαϊκών και ελληνικών θρησκειών από τον 3^ο αι. π.Χ. στον 3^ο αι. μ.Χ. αιώνα αντανακλά ουσιαστικές κοινωνικές αλλαγές στα ηγετικά στρώματα της ρωμαϊκής και ρωμαιοκρατούμενης αρχαίας κοινωνίας. Άτομα της τρίτης τάξης ανέρχονται σε ύψιστα θρησκευτικά και πολιτικά αξιώματα και μπαίνουν στη Σύγκλητο, ενώ, ταυτόχρονα, η κρίση αξιών, σε συνδυασμό με τη διαφθορά των εθίμων, την αδιαφορία για τις εθνικές παραδόσεις, τη μαζική είσοδο ξένων στη ρωμαϊκή κοινωνία (και ιδιαίτερα στο μισθοφορικό στρατό της), εισάγει στη ρωμαϊκή κοινωνία μια πληθώρα μυστικιστικών δοξασιών και πανθειστικών λατρευτικών πρακτικών, οι οποίες ενώνονται, εξομοιώνονται ή και υποκαθιστούν προοδευτικά τις παραδοσιακές, ρωμαϊκές και ελληνικές θεότητες. Είναι χαρακτηριστική σε αυτή την περίοδο η εμφάνιση νέων ιερών στη Δήλο, που, ως διεθνές, τότε, κέντρο εμπορίου σκλάβων, διακρίνεται από μια έντονη πολυπολιτισμικότητα.

Έτσι, ο χριστιανισμός, από Ανατολική θρησκεία εβραϊκής καταγωγής, βρίσκει πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης, στους απόκληρους αρχικά, και αντλεί από τη μονοθειστική του δυναμική τη δυνατότητα να προωθήσει προοδευτικά στις συλλογικές συνειδήσεις